

Yezîd, aralarında oğlu Eyyûb'un da bulunduğu bir kuvveti önce Tunus'a sevketti ve burayı yeniden ele geçirdi. Sonra bu kuvvet Bâce üzerine yürüdü ve orayı da zaptetti. Ancak Kâim bu defa Hasan b. Ali kumandasında bir kuvveti Tunus üzerine sevketti. Bunlar önce Vâdirremi'de Ebû Yezîd'in adamlarıyla karşılaştılar ve onları öldürerek Tunus'a girdiler; Kûtâme'ye yerleşip Ticis ile Begâye'yi de alarak Ebû Yezîd'in gerisinde sağlam bir bölge elde etmiş oldular. Ebû Yezîd, 13 Ocak 946'da Süse'yi İfrîkiye halkı ve Berberîler'den oluşan kuvvetleriyle muhasara etti.

13 Şevval 334 (18 Mayıs 946) tarihinde Kâim-Biemrillâh öldü ve yerine Mansûr-Billâh geçti. Yeni halife Süse'ye Mehdiye'den bir süvari müfrezesi gönderdi. Bu müfreze 27 Mayıs 946'da Süse önünde Ebû Yezîd kuvvetlerini dağıtmaya muvaffak oldu. Bunun üzerine Ebû Yezîd Kayrevan'a döndü. Ancak bu sıralarda Kayrevan halkı şehirde bulunan Ebû Ammâr'a karşı ayaklandığı için Ebû Yezîd'i şehre sokmadı. Esasen Mansûr 28 Mayıs 946 tarihinde Kayrevan'a girdi. Ebû Yezîd de karısı ile beraber Sebîbe nahiyesine gitti. Ebû Yezîd Haziran ve Ağustos aylarında Fâtımî kuvvetleri üzerine bir hayli saldırıda bulunduysa da 14 Ağustos 946 tarihinde Mansûr'un kuvvetlerinin siperlerden çıkarak âni hücumları karşısında batıya doğru çekilmek zorunda kaldı; fakat Mansûr peşini bırakmadı. Nitekim 25 Ekim 946'da Kayrevan'dan ayrılan Mansûr Begâye'ye vardı ve buradan itibaren Ebû Yezîd'i Bilizme, Tubne ve Biskire'ye kadar takip etti, sonra tekrar Tubne'ye döndü. Ebû Yezîd'i 9 Aralık 946 tarihinde Makkara dolaylarında bozguna uğrattı ve Mesîle'ye girdi. Ebû Yezîd ise Cebel-i Sâlât'a kaçtı ve Mansûr onu aramakla meşgul iken Mesîle'yi kuşattı. Bunun üzerine Mansûr geri döndü, 30 Ocak 947 tarihinde Mesîle'ye girdi. Ebû Yezîd Akâr ve Kiyâne dağlarına sığındı. Mansûr da Mesîle'yi terk ederek Kiyâne'yi kuşattı ve 13 Ağustos 947 tarihinde şiddetli bir savaştan sonra şehri zaptetti. Ebû Ammâr öldürüldü; Ebû Yezîd de yaralı olarak ele geçirildi ve yazarlarının tesiriyle beş gün sonra öldü. Vücudu samanla doldurularak Mehdiye'de halka teşhir edildi. Ebû Yezîd'in oğlu Fazl, Mayıs 948'de öldürülünceye kadar Avrâs ve Kafsa'da birtakım hadiseler çıkardı. Diğer oğulları ise Kurtuba'da Emevî sarayına sığındılar.

BİBLİYOGRAFYA :

İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, VIII, 422-441; İbn İzâ-rî, *el-Beyânü'l-muğrib*, I, 216-220; III, 262; İbn Haldûn, *el-İber*, IV, 40-44; VII, 13-17; İdrîs İmâdüddin, *Târîhu'l-hulefâ 'i'l-Fâtımiyyîn bi'l-mağrib: el-Kısmü'l-hâş min Kitâbi 'Üyûnî'l-aḥbâr* (nşr. Muhammed el-Ya'lävî), Beyrut 1985, s. 294-295, 338; Şemmâhî, *Kitâbü's-Siyer*, DTCF Ktp., İsmâil Sâib, nr. 1/1568, vr. 133^a vd.; Ziriklî, *el-A'âm*, Beyrut 1969, VIII, 73-74; Ali Yahyâ Muammer, *el-İbâziyye beyne'l-fırakı'l-İslâmiyye*, Kahire 1396/1976, s. 298-303; a.mlf., *el-İbâziyye fi'l-Cezâ'ir*, Gardâye 1985, I, 154; Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Ebû Bekir, *Kitâbü Siyeri'l-e'imme ve aḥbârihim* (nşr. İsmâil el-Arabî), Beyrut 1399/1979, s. 116-123, 128-129; A. Bell, *el-Fırakü'l-İslâmiyye fi's-şimâli'l-İfrîkî* (trc. Abdurrahman Bedevî), Beyrut 1981, s. 162-163; E. Ruhi Fiğlalı, *İbâdiye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, Ankara 1983, s. 103, 117; Abdülazîz el-Mecdüb, *eş-Şurâ'u'l-mezhebî bi-lfrîkiyye ilâ kıyâmi'd-devleti'z-Zîriyye*, Tunus 1985, s. 198-205; Abdülazîz es-Seâlibî, *Târîhu Şimâli İfrîkiyye* (nşr. Ahmed b. Mîlâd — Muhammed İdrîs), Beyrut 1407/1987, s. 324-330; M. Cherbonneau, "Documents inédits sur l'hérétique Abou-Yezid-Mokhalled-Ibn-Kidad de Tademket", *JA*, seri IV, XX (1852), s. 470-510; "Voyage du Scheikh et-Tidjani dans la Régence de Tunis" (trc. M. Alphonse Rousseau), *a.e.*, seri IV, XX (1852), s. 96-98, 101-103, 106; seri V, I (1853), s. 363-369; Roger Le Tourneau, "La révolte d'Abû-Yazîd au Xme Siècle", *Les Cahiers de Tunisie*, sy. 1/2, Tunus 1953, s. 103-125; İhsan Abbas, "Meşâdiru sevrete Ebî Yezîd", *Eşşâli'l-mu'temeri'l-euvel li-târîhi'l-mağribi'l-Arabî ve ḥadâretih*, I, Tunus 1979, s. 111-130; R. Basset, "Ebû Yezîd", *İA*, IV, 58-59; Tadeusz Lewicki, "Nükkâr", *a.e.*, IX, 370-373; S. M. Stern, "Abû Yazîd", *El'* (İng.), I, 163-164.

ETHEM RUHİ FİĞLALİ

EBÜ YÜSUF

(أبو يوسف)

Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İbrâhîm
b. Habîb b. Sa'd el-Kûfî
(ö. 182/798)

**Ebû Hanîfe'nin önde gelen talebesi,
müctehid hukukçu
ve ilk kâdîlkudât.**

113 (731) yılında Küfe'de doğdu. Daha çok künyesiyle meşhur olmuştur. Bazı kaynaklarda mevcut seksen dokuz yaşında vefat ettiği şeklindeki bilgiyi göz önünde bulunduran M. Zâhid Kevserî, doğum tarihinin 93 (711) olması gerektiği sonucunu çıkarmaktaysa da altmış dokuz yaşında vefat ettiğine dair tabakat kitaplarında yer alan bilgiler karşısında bu değerlendirme zayıf kalmakta ve daha sonraki araştırmacılar tarafından da kabul görmemektedir. Ebû Yûsuf'un büyük dedesi Sa'd b. Büceyr sahâbeden olup henüz küçük yaşta bulun-

duğu için Uhud Gazvesi'ne iştirak etmekten alıkonulmuş, genç yaşta katıldığı Hendek Gazvesi'nde ise büyük yararlıklar göstermiştir. Bu sebeple Hz. Peygamber'in onu çağırıp hem kendisi hem de soyu için hayır duada bulunduğu rivayet edilir. Ebû Yûsuf bu hadiseyi övünçle hatırlar ve, "O anın bereketi şu an bile bizimle beraberdir" derdi. Sa'd b. Büceyr daha sonra Küfe şehrine yerleşti. Hz. Ali'nin hilâfeti döneminde düşünce ve siyaset hayatında önemli roller üstlenmiş olan Küfe aynı zamanda bir ilim merkezi haline geldi. Bu şehir bazı sahâbî ve tâbiilerin üstün gayretleriyle oluşan zengin bir ilmî miras ve geleneğe sahip bulunmaktaydı. Başta Ebû Hanîfe olmak üzere çeşitli âlimlerin de katkılarıyla Küfe Abbâsîler döneminde gelişme göstermiş ve o bölgenin diğer ilim merkezlerinden Basra'yı bir hayli geride bırakmıştı. Ebû Yûsuf'un yetişmesinde şahsî kabiliyet ve arzusunun yanı sıra ilmî gelenek ve mirasa sahip böyle bir ortamda doğup büyümüş olmasının da önemli payı vardır.

Ebû Yûsuf çok çocuklu ve yoksul bir aileye mensuptu. Kaynaklar, çocukluk ve gençlik yıllarının büyük sıkıntılar içinde geçtiği, ailesi tarafından bir iş tutmaya zorlandığı, bütün bu olumsuzluklara rağmen tahsil hayatını sürdürdüğü konusunda ortak ifadelere sahiptir. Yine kaynakların belirttiğine göre Ebû Yûsuf, evlendikten sonra da ailesinin nafakasını temin etmek için zaman zaman Ebû Hanîfe'nin ders halkasından uzak kalmış, fakat hocası azmini ve zekâsını çok takdir ettiği bu öğrencisinin nafakasını üzerine alarak derslerine düzenli şekilde devam etmesini sağlamıştır. Bu rivayetten, Ebû Yûsuf'un henüz öğrenim hayatını tamamlamadan evlendiği anlaşılmaktadır. Muvaffak b. Ahmed el-Mekî, Bezzâzî, Takıyyüddin et-Temîmî, Zeynüddin İbn Nüceym, M. Zâhid Kevserî gibi müellifler tarafından nakledilen ve Ebû Hanîfe'nin Ebû Yûsuf'a yaptığı söylenen tavsiyeler arasında (bk. Bezzâzî, II, 365-370; Temîmî, I, 160-169), öğrenim hayatını tamamlayıp iyi bir iş sahibi olmadan evlenmemeye, evliliğin ilim öğrenmeye büyük bir engel teşkil ettiği hususları da yer almaktadır. Bu bilgi ilk bakışta Ebû Yûsuf'un talebeliği sırasında evlendiğine dair yukarıdaki rivayetle çelişiyorsa da bu tür vasiyetnâmelerin genel hayat tecrübelerine dayanan tesbitlere yer verdiği, bu sebeple aslında gelecek nesillere öğütte bulunmayı hedef-

lediği de söylenebilir. Ebû Yûsuf Küfe'de çok sayıda âlimden ders aldı. En önemli hocası Ebû Hanîfe olmakla birlikte İbn Ebû Leylâ, Ebû İshak eş-Şeybânî, Süleyman et-Temîmî, A'meş, Hişâm b. Urve, Muhammed b. Yesâr, Hasan b. Dînâr ve İsmâil b. Ümeyye gibi âlimlerin de onun yetişmesinde önemli payları vardır. Hadis ilminde en büyük hocası ise Husayn b. Abdurrahman'dır.

Ebû Yûsuf, devrinin ilmî geleneğine uyarak belli temel dersleri aldıktan ve özellikle hadis tahsil ettikten sonra fıkıh öğrenimine yöneldi; bu amaçla İbn Ebû Leylâ'nın derslerine devam etmeye başladı. Dokuz yıl boyunca ondan yargılama hukuku (kazâ) ve fıkıh okudu, ardından Ebû Hanîfe'nin ders halkasına katıldı. Bu ayrılışın sebebi olarak muhtelif hadiseler gösterilmekteyse de içlerinde en mâkul olanı, çeşitli vesilelerle hakkında bilgi sahibi olduğu Ebû Hanîfe'nin fıkıh metodunun kendisine daha uygun gelmesidir. Hocasının vefatına kadar yaklaşık on yedi yıl onun derslerine devam eden Ebû Yûsuf, bu süre içinde Küfe'ye gelen İbn İshak'tan bir ay kadar megâzî* dersi alması gibi kısa süreli bazı kesintiler dışında Ebû Hanîfe'nin derslerine hiç ara vermemiştir. Bu sırada hadis öğrenimini de ihmal etmemiş, fırsat buldukça hadis meclislerine devam ederek buralarda dinlediği hadisleri Ebû Hanîfe'nin ders halkasında müzakereye açmış, bu sayede hadisçilerin görüş ve temayüllerinin de tartışılıp değerlendirilmesine imkân hazırlamıştır. Bu meclislerde birçok hadis üstadı yanında Haccâc b. Ertât ile de tanışan Ebû Yûsuf'un kuvvetli bir hâfizaya sahip olması sebebiyle hadisçiler tarafından da takdirle karşılandığı, fıkıh ilminde olduğu gibi hadis ilminde de derinleştiği ve ehl-i re'y içinde hadisi alınamayan en güvenilir kişi olarak tanındığı belirtilir.

Hocası Ebû Hanîfe'nin vefatından sonra (150/767) kadılık görevine başlayınca kadar yaklaşık on beş yıl süre ile Ebû Yûsuf'un ne işle meşgul olduğu tam olarak bilinmemektedir. Hocasının yerine bir diğer talebesi olan Züfer b. Hüzeyl'in geçmesiyle hiç değilse bunun vefatına kadar (ö. 158/775) geçen süre içinde o halkada ders verme imkânını bulamadığı anlaşılmaktadır. Küfe Camii'nde özel bir ders halkası açıp açmadığı, geçimini temin etmek için ne işle uğraştığı gibi hususlarda da bilgi bulunmamaktadır.

Ebû Yûsuf, geçim sıkıntısı sebebiyle Abbâsî Halifesi Mehdî-Billâh zamanında (775-785) ailesiyle birlikte Bağdat'a yerleşti. Burada halife ile tanıştı ve bazı kaynaklarda kaydedildiğine göre 166 (782) yılında kadılık görevine getirildi. Daha sonra Cürcân'a vali tayin edilen veliaht Mûsâ el-Hâdî ile oraya giden Ebû Yûsuf'un yerine oğlu Yûsuf kadı olarak tayin edilmiş, bu süre içinde aralarında birçok kazâî yazışmalar olmuştur. Mehdî'nin vefatı üzerine halife olarak Bağdat'a gelen Hâdî ile birlikte Ebû Yûsuf da Bağdat'a döndü ve kadılık görevine devam etti. Halife Hârûnürreşid de onu görevinde bırakmış ve ilk defa onun zamanında (786-809) "kādilkudât"lık kurumu oluşturularak yargılama hukukunda ve uygulamada birliğin sağlanması yönünde önemli bir adım atılmış, Ebû Yûsuf da İslâm yargı tarihinin ilk kādilkudâtı unvanını almıştır. Hatta Abbâsî hilâfetine bağlı bütün bölgelerdeki kadıları tayin ve azletme yetkisine sahip olduğu için "kādî kudâtî'd-dünyâ" diye anılmıştır. Makrîzî'nin ifadesine göre Ebû Yûsuf'un bu makama gelmesinden sonra Irak, Horasan, Şam ve Mısır bölgelerinde onun onayı olmaksızın kadı tayin edilmemiştir. Hayatının sonuna kadar bu görevde kalan Ebû Yûsuf, yakın arkadaşı Bîsr b. Velîd el-Kindî'nin kaydettiğine göre 5 Rebülevvel 182 (26 Nisan 798) tarihinde altmış dokuz yaşında Bağdat'ta vefat etti. Seksen dokuz yaşında vefat ettiği şeklindeki rivayetlerin zayıf bulunması yanında 172 (788) veya 181 (797) yılında, yahut rebü'lâhîr ayında vefat ettiğine dair rivayetlerin de tabakat âlimleri arasında pek kabul görmediği bilinmektedir. Cenaze namazını bizzat kıldıran Hârûnürreşid, namazdan sonra cenazenin önünde yürümüş ve onu kendi aile kabristanına defnettirmiştir. Kabri Bağdat'ın Kâzîmiye bölgesinde, Kâzîmeyn Türbesi'ne bitişik olan ve kendi adıyla anılan caminin yanındadır.

Gerek çağdaşları gerekse daha sonraki dönemlere mensup âlimler Ebû Yûsuf'un ilminin yanı sıra şahsiyetinden, ahlâk ve karakterinden övgüyle söz ederler. Bezzâzî, Kâsım b. Züreyk'in Ebû Yûsuf'u yatağının üzerinde ufacak cüsseyle görünce hayret ederek, "Allah, ilmi bir kuşun kursağına koymayı dileseydi koyardı" dediğini rivayet etmekte (*Menâkıbü Ebî Hanîfe*, II, 397), bundan da onun küçük yapılı bir kişi olduğu anlaşılmaktadır. Ebû Yûsuf üstün bir zekâyâ, güçlü bir hâfizaya ve intikal yeteneğine

sahipti. Elli altmış hadisi bir defa dinlemekle yanlışsız olarak ezberlediği rivayet edilir. Ebû Hanîfe'nin talebelerinden Hasan b. Ziyâd el-Lü'lûî'nin anlattığına göre Ebû Yûsuf bir hac yolculuğu sırasında hastalanmış, kendisini ziyarete gelen Süfyan b. Uyeyne'den dinlediği kırk hadisi ileri yaşına, yolculuk yorgunluğuna ve hastalığına rağmen ezberlemiş, sonra da etrafındakilere yazdırmıştır. Devlet adamlarıyla yakından görüşmeye başladığı günlerde Hârûnürreşid'in veziri Yahyâ b. Hâlid el-Bermekî'nin Ebû Yûsuf'a, *eyyâmü'l-Arab**ı bilmediği için sultanlarla sohbetin tam olarak hakkını veremediğini söylemesi üzerine bir ay eve kapanarak bu konuda çalışmış, neticede edindiği bilgiler onu dinleyenleri hayrete düşürmüştür. A'meş'in öğrencisi olduğu günlerde bir soruyu cevaplandırırken yaptığı açıklamalara hayret eden hocası bu cevabı nereden bulduğunu sormuş, o da, "Bize daha önce öğretmiş olduğunuz şu hadisten" diye cevap verince, "Ben bu hadisi sen daha ana rahmine düşmeden önce biliyordum, fakat yorumunu ancak şimdi öğrendim" demiştir (Muhammed b. Hasan el-Hacvî, I, 433-434).

Ebû Yûsuf fazilet sahibi bir kişi olarak tanınır. Yokluk ve sıkıntı içinde geçen günlerini hatırlayarak hayatı boyunca ihtiyaç sahiplerine yardım elini uzatmış, aynı zamanda velinimetini olan Ebû Hanîfe'yi hayır dua ile anmaktan geri kalmamıştır. Vefatından önce Mekke, Medine, Küfe ve Bağdat halkına yüzler bin dinar dağıtılmasını vasiyet ettiği söylenir.

Halife nezdinde ve saray çevresinde büyük bir itibara ve buna paralel olarak büyük bir servete sahip olan Ebû Yûsuf zaman zaman, yöneticilerin arzuları doğrultusunda fetvalar vererek bu noktaya yükselmekle itham edilmiştir. Takvâsî, ahlâkî, seciyesi ve karakteriyle ilgili olarak nakledilen bilgilerin yanı sıra *Kitâbü'l-Harâc*'in mukaddimesinde Hârûnürreşid'e hitaben yazdığı şu satırlar onun bu ithamları hak etmediğini göstermeye yeterlidir: "Bugünün işini yarına bırakma... Allah'ın sana verdiği görevde bir saat bile olsa hakkı yerine getir. Kıyamet gününde yöneticilerin en mutlusu halkı en mutlu olandır. Sen doğru yoldan ayrılma ki halkın da ayrılsın. Arzularına uymaktan ve öfkelenip intikam almaktan sakın..." (*Kitâbü'l-Harâc*, s. 3-4).

Ebû Yûsuf, ilmin ve ilim sahibinin üstün mevkiini insanlara göstermek dü-

şüncesiyle en güzel yerde oturur, en güzel şekilde giyinir, en değerli takımlarla donatılmış atlara binerdi. Bu davranışını yadırgayanlara da, "Bir terzi çocuğunun ilim sayesinde nerelere kadar yükselebildiğinin herkes tarafından görülmesini istiyorum" diye cevap verirdi. Aynı sebeple, yargı işine bakan fakihlerin halk katında seçkin bir konumda görülmeleri ve kendilerine gerekli saygının gösterilmesi için onların siyah sarık ve cübbeden oluşan özel bir kıyafet giymelerini sağlamıştır (İbn Hallikân, VI, 379). Hârûnürreşîd'e Ebû Yûsuf'a niçin bu kadar çok değer verildiği sorulduğunda, "İlimdeki kemali, hâfıza gücündeki üstünlüğü, mezhepteki istikameti ve dindeki muhafazakârlığı sebebiyle" cevabını vermiştir. Ebû Yûsuf bu meziyetlerinden dolayı halifeye çok yakın olmuş, onunla yolculuk etmiş, 170-181 (786-797) yılları arasında birkaç defa beraber hacca gitmişlerdir.

Ebû Yûsuf'un ders halkasına ve ilim meclislerine birçok talebe katılmıştır. Kendisinden fıkıh öğrenmek veya hadis rivayet etmek suretiyle ilim tahsil eden öğrencilerin en tanınmışları Ahmed b. Hanbel, Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî, Bişr b. Velîd el-Kindî, Bişr b. Gıyâs, Yahyâ b. Maîn, Hilâl b. Yahyâ er-Re'y, Ca'fer b. Yahyâ el-Bermekî, Hasan b. Ziyâd el-Lü'lûi, Esed b. Furât ve Yahyâ b. Âdem'dir.

Ebû Yûsuf, fıkıh ve hadis bilgisinin yanı sıra tefsir, siyer, megâzî ve eyyâmü'l-Arab sahalarında da döneminin seçkin âlimlerindendi. Çağdaşları onun bu alanlardaki bilgisinden övgüyle söz ederler.

İctihad Usulü. Ebû Yûsuf'un icthad usulünden söz etmeden önce onun bağımsız (mutlak) bir müctehid sayılıp sayılmayacağı konusundaki tartışmalara temas etmek gerekir. İbn Kayyim el-Cevziyye, İbn Kemal ve İbn Âbidîn gibi bazı âlimler Ebû Yûsuf'un mutlak müctehid olmayıp ancak mezhepte müctehid olduğunu ileri sürmüşler, Şemsüleimme es-Serahsî, İbn Hazm, Şehâbeddin el-Mercânî, son dönemde Ali el-Hafîf, Muhammed Ebû Zehre ve M. Zâhid Kevserî gibi âlimlerle müsteşriklerden J. Schacht ise onun mutlak müctehid olduğu görüşünü savunmuşlardır. Nevevî, İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'nin, "Mûzenî'nin bütün tercihlerinin tahric grubuna girdiğini ve Şâfiî mezhebine râci olduğunu görüyorum, Ebû Yûsuf ve Muhammed ise böyle değildir, onlar Ebû Hanîfe'nin usulüne de muhalefet etmişlerdir" de-

diğini nakletmektedir (*Tehzîb*, II, 285). Ebû Yûsuf'un mutlak müctehid olduğu görüşünü benimseyen son dönem âlimlerine göre, Ebû Yûsuf ve arkadaşlarının Ebû Hanîfe'ye sadece fûrû ile ilgili konularda muhalefet ettiklerini, usulle ilgili meselelerde daima ona bağlı kaldıklarını söylemek doğru değildir. Çünkü o dönemde usul ilmi henüz tam anlamıyla oluşmuş ve olgunlaşmış değildi. Gerçi görüşler belirtilip fetvalar verirken dikkat edilen bazı noktalar mevcuttu; ancak bu noktaların tamamını Ebû Hanîfe'nin tesbit ettiğini, öğrencilerinin sadece o kuralları benimsemek ve uygulamakla yetindiklerini söylemek mümkün değildir. Çünkü Hanefî fıkının oluşumunda Ebû Hanîfe'nin önderliği ve yön verici rolü bilinmekle beraber arkadaşları ve öğrencilerinin, hatta çağdaşı Kûfeli fakihlerin de bu oluşumda belli oranda paylarının bulunduğu inkâr edilemez. Kaldı ki söz konusu kuralların Ebû Hanîfe tarafından konulduğu, Ebû Yûsuf ve arkadaşlarının bu kuralları benimsediği kabul edilse bile bu husus onun mutlak müctehid olmasına hâlel getirmez. Çünkü Ebû Yûsuf ve arkadaşları, kabul ettikleri her konuyu taklit yoluyla değil araştırma sonucu ulaştıkları ilmi kanaatleri sebebiyle benimsemişlerdir. Ebû Hanîfe ile uygunluk arzeden görüşleri de ona ters düşen görüşleri kadar taklitten uzak olup delile dayanmaktadır. Ebû Yûsuf'un Ebû Hanîfe'den ders okumuş olmasının, onun hocasından bağımsız olarak icthadda bulunmasına engel teşkil ettiğini ileri sürenlerin mantığına göre Ebû Hanîfe'nin de mutlak müctehid olduğunu söylemek imkânsız olur. Çünkü o da İbrâhim en-Nehaî ve Hammâd b. Ebû Süleyman gibi hocalardan ders okumuş, birçok konuda onlarla aynı görüşü paylaşmıştır (M. Ebû Zehre, s. 310).

Eğer icthad, zamanın getirdiği meselelerin şer'î hükmünü ortaya koymak için bütün gücün sarfedilmesi demekse ve bunun tek şartı da edebî ve dinî yönüyle Kur'an-ı Kerim'i, metin ve sened yönünden sünneti, ayrıca icmâ edilen hususları ve kıyas usulünü bilmekse Ebû Yûsuf bağımsız, mutlak bir müctehid dir; aynı zamanda Kûfe'de Ebû Hanîfe başkanlığında faaliyet gösteren fıkıh heyetinin de en seçkin üyesidir. Hemen hemen hiç ara vermeden on yedi yıl bu grup içinde en faal üye olarak yer alan Ebû Yûsuf'un olağan üstü sayılabilecek zekâ ve hâfıza gücü ile ilme olan düşkünlüğü birlikte mütalaa edilince tabii olarak böyle bir sonuca ulaşılır. Bizzat

Ebû Hanîfe tarafından "yeryüzündeki en âlim kişi" olarak nitelendirilmesi de bu görüşü desteklemektedir (Kevserî, *Hüsnü't-tekâdî*, s. 27-28).

Ebû Yûsuf başta olmak üzere Ebû Hanîfe'nin Muhammed b. Hasan ve Züfer b. Hüzeyl gibi talebeleri, hem usulde hem de fûrûda hocalarına veya birbirlerine muhalefet ettikleri ve aralarında serbest bir tartışma ortamı bulunduğu halde (Debûsî, s. 11-99), görüşlerinin Ebû Hanîfe'nin görüşleriyle beraber tedvîn edilmesi ve bunların hepsinin Hanefî mezhebi olarak adlandırılıp benimsenmesi, bu ekolün fikhî esaslarını Ebû Hanîfe'nin kurduğu ve öğrencilerinin bu çerçevede icthad ettiği anlamına gelmemelidir. 1105 (1693) yılında Mekke Şerifi Sa'd b. Zeyd tarafından sorulan bir soru üzerine Abdülganî en-Nablusî'nin kaleme aldığı *el-Cevâbü's-şerîf li'l-hazreti's-şerîfe fi enne mezhebe Ebî Yûsuf ve Muhammed hüve mezhebü Ebî Hanîfe* adlı risâlede Ebû Yûsuf ve Muhammed'in görüşlerinin Ebû Hanîfe'den kaynaklandığı, bu sebeple bütün görüşlerin Ebû Hanîfe'ye nisbetinin doğru olduğu tezi savunulmuş, İbn Âbidîn de bu görüşe katılmıştır. İbn Kemal'in, Ebû Yûsuf'u mutlak müctehid saymayıp mezhepte müctehid olarak kaydeden tasnifi veya Ebû Hanîfe'nin hayatı ve görüşleriyle ilgili olarak kaleme alınan menâkıb kitaplarında yer alan mübalağalı ifadeler de bu yöndeki görüş ve kanaatler için uygun bir malzeme teşkil etmiştir. Ancak mezhebin sonradan Ebû Hanîfe'ye nisbetle adlandırılmasının başka izahları da yapılmaktadır (bk. HANEFİ MEZHEBİ). Meselâ M. Zâhid Kevserî'ye göre Ebû Hanîfe ve arkadaşlarının hepsinin görüşlerinin toplamına "Hanefî mezhebi" adı verilmesi genel kabule dayanan bir adlandırmadan başka bir şey değildir (*Hüsnü't-tekâdî*, s. 28, 73).

Ebû Yûsuf'un icthadda bulunurken takip ettiği metodu kendisinin yazdığı bir usul kitabında bulma imkânı mevcut değildir. Her ne kadar bütün mezhepler içinde ilk fıkıh usulü kitabının Ebû Yûsuf tarafından telif edildiği çeşitli kaynaklarda belirtilmişse de bugüne kadar böyle bir esere rastlanmamıştır. Bu durumda onun icthad usulünü ancak vermiş olduğu fetvalardan ve bazı sözlerinden çıkarmak mümkün olabilir. Kaynaklarda Ebû Yûsuf'un son günlerinde şu şekilde dua ettiği belirtilir: "Allahım! Sen biliyorsun ki önüme çıkan her hadisenin hükmü için önce senin kitabına baktım ve orada bir çıkış yolu buldum-

sam aldım. Eğer bulamadıysam peygamberinin sünnetine baktım. Orada da bir çıkış yolu bulamadıysam ashabin sözlerine baktım" (Mahmûd Matlûb, s. 129). Bu ifadeden, re'y ekolünün seçkin bir imamı olarak kıyasa sıkça başvurduğu bilinen Ebû Yûsuf'un sahâbî kavlini kıyasa tercih ettiği anlaşılmaktadır. Serahsî de Kerhî'den yaptığı nakilde bu görüşü desteklemekte ve onun birçok meselede kıyasa göre hükmün ne olduğunu belirttikten sonra o hükmü sahâbî kavlinden dolayı terkettiğini kaydetmektedir (*el-Üsûl*, II, 105). Ebû Yûsuf'un verdiği hükümler incelendiğinde bu delillerin yanı sıra icmâ, kıyas, istihsan, şer'u men kablenâ, örf gibi diğer aslî ve fer'î delilleri de belli bir sıra ve metot içinde kullandığı söylenebilir.

Re'y ekolüne mensup fakihler içinde hadis ilminde en güçlü âlimlerden biri kabul edilen Ebû Yûsuf'un hadisten çokça faydalanması ve kıyasa sıkça başvurması tabiidir. Ancak uzun süre siyâsî ve idarî mekanizma ile iç içe olan yargı kurumunda görev yapmış olduğundan bazan istihsanı ön planda tuttuğu da görülmektedir. Meselâ Ebû Hanîfe ve Muhammed'e göre Hz. Peygamber faiz yasasıyla ilgili olarak bir maddenin ölçekle (keylî) veya tartıyla (veznî) alınıp satılmasını hükme bağlamışsa bu maddenin her zaman bu şekilde alınıp satılması gerekir. Bu konuda örfe itibar edilmez. Ebû Yûsuf ise örfün değişmesi halinde ölçekle olanın tartıyla, tartıyla olanın ölçekle alınıp satılabileceği görüşündedir (İbnü'l-Hümâm, V, 282-283). Aynı şekilde Hz. Ömer'in haraç vergisi olarak belirlediği miktara bağlı kalmamış, onu gününün şartlarına göre yeniden tesbit etmekte sakınca görmemiştir (*Kitâbü'l-Harâc*, s. 84). Bu örnekler Ebû Yûsuf'un, zamanın değişmesiyle hükümlerin de değişebileceğini ifade eden küllî fıkıh kuralına göre hareket ettiğini göstermektedir. Güçlüğü ortadan kaldırmak ve izdihama sebebiyet vermemek için bir şehirde iki ayrı camide cuma namazı kılınmasına, taşınma imkânı bulunamayan ganimetlerin henüz dârülharpten çıkmadan askerler arasında paylaştırılmasına ve ihtiyaçtan dolayı "müzâraa" ve "müsâkât" akidlerine cevaz vermiş olması da zaruret prensibine dayanmaktadır. Diğer taraftan cuma namazının bir şehirde iki yerde kılınmasının câiz olduğunu belirttikten sonra daha fazla mescidde kılınmasının câiz olmadığını söylemesi de zaruretlerin kendi miktarınca

takdir edilmesi gerektiği kuralına uygun düşmektedir. Hamile kadının bir çocuk doğurma ihtimali iki veya daha fazla çocuk doğurma ihtimalinden daha kuvvetli olduğu için mirastan yalnızca bir çocukluk pay ayrılması (Serahsî, *Mebûsât*, XXX, 52), "Nâdir olana değil yaygın olana itibar edilir" kuralı ile açıklanabilir. Ebû Yûsuf'un, borçlanılan paranın değer kaybetmesi halinde bu paranın aynı miktarının (misli) değil değerinin ödenmesi gerektiğine fetva vermesi de bu arada zikredilebilir. Bütün bu örneklerden de anlaşılabileceği üzere Ebû Yûsuf Kitap ve Sünnet'e bağlılığının yanı sıra hikmet-i teşriyyeyi iyi kavramış bir müctehiddir; bu şekilde yetişmesinde, hocası Ebû Hanîfe'nin hem bir müctehid-imam olmasının hem de medresesini bir fıkıh komisyonu gibi görüp derslerini buna göre yapmasının büyük katkısı olmuştur.

Fıkıh İlmindeki Yeri. Uzun süre İbn Ebû Leylâ'nın, daha sonra da Ebû Hanîfe'nin talebesi olan Ebû Yûsuf en çok Ebû Hanîfe'nin etkisinde kalmıştır. Ancak gerek yetişmesini sağlayan ders halkalarında takip edilen metot sebebiyle, gerekse kendi özel yetenekleri sayesinde hiçbir zaman mukallit olmamış, tercih ve görüşlerini açıkça ifade etmiş, zaman zaman Ebû Hanîfe'nin görüşüne muhalefet ettiği de olmuştur. Hayatının daha sonraki dönemlerinde bu fikir ayrılıklarının oranında artış olduğu gözlenmektedir. Yalnız büyük bir feyze sahip olduğuna inandığı, kendisine son derece hürmet ve minnet duyduğu Ebû Hanîfe ile olan görüş ayrılıklarını özellikle açığa vurma gayreti içinde olmadığı gibi bir meselede Ebû Hanîfe ile ittifak halinde olduğu sürece kalbinde bir ışığın parladığını belirtirdi. Ancak onun hocasına karşı duyduğu bu saygı ve bağlılık, fikhî meseleleri kendi görüş ve insiyatıyla değerlendirmesine engel teşkil etmemiştir. İlk dönemden itibaren Hanefî fıkıh literatüründe mezhebin öncüleri arasındaki görüş ve yaklaşım farklılıklarına geniş ölçüde yer verilir. Bu arada Ebû Yûsuf'un İmam Muhammed'le birlikte veya tek başına Ebû Hanîfe'nin görüşüne katılmadığı yüzlerce meseleden söz edilir. Diğer fıkıh mezheplerinde mezhep içindeki farklı görüşler genellikle sonraki dönem hukukçularınca geliştirilmişken Hanefî mezhebinde bu husus, genelde Ebû Hanîfe ile talebeleri Ebû Yûsuf, İmam Muhammed ve Züfer tarafından oluşturulmuştur. Bundan dolayı Hanefî mezhebindeki doktriner gö-

rüş zenginliğinde Ebû Yûsuf'un şüphesiz önemli payı vardır.

Bazı konularda Ebû Yûsuf'tan iki değişik fetva nakledilmesi, onun özellikle kadı olduktan sonra bir kısım fetvalarını değiştirdiği izlenimini uyandırmaktadır. Öte yandan sözü edilen görüş değişikliklerine dikkat çeken müsteşrik Schacht'in, bu değişikliklerin her zaman daha mükemmele doğru seyretmediğini söylemesini (*EI²* [İng.], I, 165) anlamak kolay değildir. Çünkü mükemmel kavramı izâfîdir ve bir görüşün iyi ve mükemmel olduğu hükmü, ancak mevcut şartların ve uygulama alanının ayrıntılı şekilde bilinmesi halinde yapılacak bir değerlendirme ile verilebilir. Ebû Yûsuf'un, olayları Ebû Hanîfe'ye göre daha farklı bir açıdan değerlendirmesini sağlayan bazı sebepler vardır. Meselâ çok sayıda hadis âlimiyle görüşmesi, onlardan hadis alması ve Ebû Hanîfe zamanında tevsik edilmeyen birçok hadisin onun zamanında tevsik edilmesi gibi sebepler bu arada zikredilebilir. Ebû Yûsuf hadis öğrenimine fıkıhtan önce başlamış, hem hafızasının hem de intikal yeteneğinin güçlü oluşu sayesinde hadisleri kolay ezberlediği gibi onların anlam ve delâletlerini de kavramakta zorluk çekmemiştir. Bu sebeple re'y ekolüne mensup fakihler içinde hadise en çok bağlı olan imamın Ebû Yûsuf olduğu ifade edilmiştir (Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, I, 293). Ayrıca Hârûnürreşîd ile birlikte seyahat etmesi, bu seyahatleri esnasında Medine'ye uğrayarak Mâlik b. Enes ile görüşmesi, ondan hadis alıp bazı fikhî konuları kendisiyle tartışması da Ebû Yûsuf'un bir kısım görüşlerini değiştirmesinde etkili olmuştur. Hatta bu görüşmeler sayesinde fıkıhta Irak ekolü ile Hicaz ekolünün bakış açıları birbirine yaklaşmıştır. Ebû'l-Müeyyed el-Hârizmî, *Câmî'u'l-mesânîd* adlı eserinde Şâfiî'nin Ebû Yûsuf'a *nebîz** ile ilgili bir soru sorduğunu, İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî de Şâfiî ile Ebû Yûsuf'un hem Mekke'de hem de Medine'de Hârûnürreşîd'in huzurunda münazarada bulunduklarını kaydetmektedir. Ancak bu husus M. Zâhid Kevserî tarafından kesinlikle reddedilmekte, bu rivayetlerin tarihî gerçeklere ters düştüğü ve mezhep taassubundan kaynaklandığı ayrıntılı biçimde anlatılmaktadır (*Hüsnü't-tekâdî*, s. 54-59). Bazı önemli gelişmeler ve ciddi isnatlar söz konusu görüşmeye dayandırıldığı için Kevserî'nin bu konu üzerinde hassasiyetle durduğu dikkati çekmektedir.

Ebû Yûsuf'un, bazı konularda Ebû Hanîfe'den farklı düşünmesinin diğer bir sebebi de önce kadı, daha sonra kâdî-kudât sıfatıyla yargı görevinde bulunmuş olmasıdır. Bu görev Ebû Yûsuf'a önemli ölçüde tecrübe kazandırmış, nazarı hükümleri uygulama veya bunların uygulanabilirliğini gözleme imkânı sağlamış, sonuçta da özellikle kazâî fıkıhın onda bir meleke haline gelmesini sağlamıştır. Meselâ hâkimin davalı istemesi bile davacıya yemin teklif etmesini, sözleşmeleri ve diğer tasarrufları korumak için sefihin ancak hâkim kararıyla hacr altına alınmasını câiz görmesini ve eşin, seyahate çıkacak olan kocasından alacağı nafakaya karşılık kefil istemesine izin vermesini, Ebû Yûsuf'un görevi sırasında edindiği tecrübelerin bir sonucu olarak görmek mümkündür. Bu sebeple, başta yargılama hukuku olmak üzere fıkıhın çeşitli dallarında Ebû Yûsuf'un, sonraki dönem Hanefî fakihlerince benimsenip mezhep içinde "müftâ bih" görüş olarak adlandırılan birçok tercih ve fetvası mevcuttur. Öte yandan Ebû Yûsuf, kâdî-kudâtlık mevkiinde bulunması dolayısıyla, kadıların tayin işlerinde birinci derecede söz sahibi olduğu ve bu sırada daha çok Hanefî mezhebine mensup kadıların görev verdiği için bu mezhebe karşı ilgi ve iltifatın artmasını sağlamış, Hanefî mezhebinin yayılıp genişlemesinde onun gayretlerinin önemli payı olmuştur.

Ebû Yûsuf, o dönemde revaçta olan akaid ve kelâm konularında zaman zaman tartışmalara katılmış, döneminin tartışmalı kelâmî meseleleri hakkında daha çok selefi bir tavır sergilemiştir. Meselâ Kur'an'ın mahlûk olduğu görüşünü benimseyenleri sert bir dille tenkit etmiş, böyle kimselerle konuşup selâmlaşmanın bile doğru olmadığını söylemiştir. Ebû Yûsuf'un, Allah'ın helâllerinin ve haramlarının olduğu gibi kabul edilmesini ve müteşâbih âyetlere inanılıp başka kavimlerle ilgili kıssalardan ibret alınmasını tavsiye etmesinden bu konulardaki tartışmaları hoş görmediği anlaşılmaktadır. Ebû Yûsuf, Hz. Peygamber ve ashabının iman konularını hiç tartışmadıklarını, sadece amelî hayatla ilgili meseleleri konuştuklarını ifade eder, itikadî konularda kavgacı ve tartışmacı bir tavır benimseyenlerden yüz çevirmenin Allah emri olduğunu söylerdi.

Eserleri. Hanefî mezhebinde eser telif eden ilk fakih olan Ebû Yûsuf'un başlıca eserleri şunlardır: 1. *Kitâbü'l-Harâc**. İslâm fıkıh tarihinde malî hukuk saha-

sında yazılan en önemli eserlerden biri olup bu alanda günümüze kadar ulaşan ilk telif olduğunda şüphe yoktur. Genel olarak devletin ekonomik siyasetinin portresini çizmek gayesiyle telif edilen eserde dinî ve sosyal konularla ilgili bilgiler de yer almakta, bu sebeple bazı araştırmacılar tarafından içinde fıkıh, hadis, muhasebe, hukuk, sosyoloji, edebiyat, coğrafya vb. konuların bulunduğu bir hazine olarak değerlendirilmektedir. Birçok defa basılan eser (Bulak 1302; Kahire 1352; Beyrut 1405/1985 [nşr. İhsan Abbas]) Türkçe'ye ve bazı Batı dillerine de tercüme edilmiştir. 2. *İhtilâfû Ebî Hanîfe ve İbn Ebî Leylâ*. Ebû Yûsuf bu eserde hocaları Ebû Hanîfe ile İbn Ebû Leylâ'nın ihtilâf ettiği konuları zikretmektedir. Kitabı Ebû Yûsuf'tan Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî rivayet etmiştir. Serahsî, İmam Muhammed'in esere bazı ilâvelerde bulunduğunu söylemişse de son dönem âlimlerinden Muhammed Ebû Zehre ve Ebû Yûsuf üzerine çalışan Mahmûd Matlûb, ilâve yapıldığını gösteren herhangi bir işarete rastlamadıklarını ifade etmişlerdir. Çok sayıda fıkıh babını ihtiva eden eser Ebû'l-Vefâ el-Efgânî tarafından neşredilmiştir (Kahire 1357). Ayrıca İmam Şâfiî'nin *el-Üm* adlı eserinin sonunda *Hâzâ ma'htelefe fihi Ebû Hanîfe ve İbn Ebî Leylâ 'an Ebî Yûsuf* adıyla da mevcuttur (VII, 87-150). 3. *Kitâbü'r-Red 'ale's-Siyerî'l-Evzâ'î*. Ebû Hanîfe, İmam Muhammed'e inlâ yoluyla devletler hukuku (siyer) konusunda bir kitap yazdırmıştır. İmam Muhammed'e nisbet edilen ve *es-Siyerü's-şagîr* adıyla anılan bu eserdeki görüşler Evzâî tarafından kaleme alınan *Kitâbü Siyerî'l-Evzâ'î* adlı eserde tenkit edilmiş, Ebû Yûsuf da Evzâî'ye cevap vermek amacıyla söz konusu eseri telif etmiştir. Ebû'l-Vefâ el-Efgânî'nin neşrettiği eser (Kahire 1357), ayrıca *el-Ümm*'ün içinde *Kitâbü Siyerî'l-Evzâ'î* başlığıyla mevcuttur (VII, 303-336). 4. *Kitâbü'l-Âşâr*. Oğlu Yûsuf'un babası yoluyla Ebû Hanîfe'den rivayet ettiği bazı hadisleri ve fikhî görüşleri ihtiva etmekte olup Ebû Hanîfe'nin mûsnedi mahiyetindedir. Abdest, gusûl, cünüplük, iddet, av ve alışveriş gibi konuları içine alan eser Ebû'l-Vefâ el-Efgânî tarafından neşredilmiştir (Kahire 1355). *Kitâbü'l-Âşâr*, nâşirin de önsözde belirttiği gibi tam değildir; ancak eksik kısmın son taraftan çok az bir bölüm olduğu tahmin edilmektedir.

Kaynaklarda Ebû Yûsuf'a nisbet edilen eserler de şunlardır: 1. *Edebü'l-kâ-dî*. Kâtib Çelebi ile diğer bazı müellifler

tarafından zikredilen eserin bir nüshası Tunus Millî Kütüphanesi'nde kayıtlıdır. Üzerinde Ebû Yûsuf'a ait olduğuna dair bir ibare bulunan ve Fuat Sezgin tarafından da ona nisbet edilen eserin, Mahmûd Matlûb tarafından yapılan incelemeden sonra Ebû Yûsuf'a nisbetin doğru olmadığı kanaatine varılmıştır (*Ebû Yûsuf*, s. 100). Zira kitapta Hassâf (ö. 261/875), Tahâvî (ö. 321/933), Kerhî (ö. 340/951), Ebû Bekir el-Cessâs (ö. 370/981) ve Serahsî (ö. 483/1090) gibi âlimlerin görüşlerine de yer verilmiştir. 2. *el-Me'hâric**. M. Zâhid Kevserî, müsteşrik J. Schacht tarafından Muhammed b. Hasan'a nisbet edilerek basılan *Kitâbü'l-Me'hâric*'in Ebû Yûsuf'a ait olduğunu söylemekteyse de bu görüşünü teyit edecek bir delil bulunmamaktadır (Mahmûd Matlûb, s. 102). Bunlardan başka *el-Meb-sût*, *Kitâbü'l-Cevâmî**, *Kitâbü'r-Red 'alâ Mâlik b. Enes*, *Kitâbü İhtilâfî'l-em-şâr*, *Kitâbü'l-Emâlî*, *Kitâbü'n-Nevâdir*, *Müsnedü'l-İmâm Ebî Yûsuf* adlı eserler de Ebû Yûsuf'a nisbet edilmektedir.

Ebû Hanîfe hakkında yazılan eserlerde ve umumi tabakat kaynaklarında Ebû Yûsuf'un biyografisine, fıkıh ilmindeki yeri ve görüşlerine önemli ölçüde yer verilmesinin yanı sıra bu konuda müstakil eserler de kaleme alınmıştır. Bunların başlıcaları şunlardır: Zehebî, *Menâkıbü Ebî Yûsuf* (nşr. M. Zâhid Kevserî — Ebû'l-Vefâ el-Efgânî, Kahire 1366); Ebû'l-Berekât Muharrem b. Muhammed ez-Zeylaî, *Menâkıbü Ebî Hanîfe ve şâhibeyh Ebî Yûsuf ve Muhammed b. Hasan* (Sezgin, I, 412); M. Zâhid Kevserî, *Hüsnü't-tekâ-dî fî sîretü'l-İmâm Ebî Yûsuf el-Kâdî* (Kahire 1948); Hâdî el-Ahdar Derviş, *Ebû Yûsuf el-Kâdî hayâtühü ve kitâbühü'l-Harâc* (Tunus 1984); Mahmûd Matlûb, *Ebû Yûsuf: Hayâtühü ve âşâruhü ve ârâ'ühü'l-fıkhiyye* (Bağdad 1972); Ahmed İbrâhim Ebû Yûsuf, *Ebû Yûsuf kâ-dî'l-kudât* (Bağdad 1948).

BİBLİYOGRAFYA :

Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, Kahire 1382, s. 3-4, 84; a.e. (nşr. İhsan Abbas), Beyrut 1405/1985, nâşirin önsözü, s. 13-36; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VI, 52; Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, VIII, 397; a.mlf., *et-Târîhu's-şagîr*, II, 228; İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif* (Ukkâşe), s. 499; Vekî, *Ahbarü'l-kudât*, III, 254-265; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, IX, 201-202; Mes'ûdî, *Müracû'z-zehab* (Abdülhamîd), III, 350-351; İbn Hibbân, *Meşâhîr*, s. 171; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist* (Tecdüdd), s. 256-257; Sehmî, *Târîhu Cürcân* (nşr. Muhammed Abdülmu'îd Han), Beyrut 1407/1987, s. 487-488; Debûsî, *Te'sîsü'n-nazar* (nşr. Mustafa Muhammed el-Kabbânî), Beyrut, ts. (Dâru İbn Zeydün), s. 11-99; Hüseyin b. Ali es-Saymerî, *Ahbarü Ebî Hanîfe ve aşâbih*,

Haydarâbâd 1394/1974, s. 90-102; İbn Hazm, *el-İhkâm* (nşr. Ahmed Şâkir), Kahire, ts. (Matbaatü'l-Âsime), II, 672; İbn Abdülber, *Câmi'ü beyânî'l-ilm*, Beyrut, ts. (Dârü'l-Kitâbî'l-ilmîyye), II, 130-131; Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, XIV, 242-267; Şîrâzî, *Tabakâtü'l-fukahâ*, s. 134; Se-rahsî, *el-Cûşul*, I, 10; II, 105; a.mlf., *el-Mebsûl*, XXX, 52; Muvaffak b. Ahmed el-Mekkî, *Menâkıbû Ebt Hânîfe*, Beyrut 1401/1981, I, 463-508; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, VI, 182; Nevevî, *Tehzîb*, II, 285; İbn Hallikân, *Vefeyât*, VI, 378-390; Zehebî, *Tezkiretül-huffâz*, I, 292-294; a.mlf., *A'lamü'n-nübelâ*, VIII, 535-539; İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik*, VI, 12-14; İbn Kayyim el-Cevziyye, *I'lamü'l-muvakkî'in*, IV, 212-213; Yafî, *Mir'âtü'l-cenân* (Cubûrî), I, 395-400; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 180-182; Kureşî, *el-Cevâhirü'l-muğiyye*, III, 611-613; Bezzâzî, *Menâkıbû Ebt Hânîfe*, Beyrut 1401/1981, II, 365-370, 389-417; Makrîzî, *el-Hıfâ*, II, 333; İbnü'l-Hümmâm, *Fethü'l-kadîr* (Kahire), V, 282-283; İbn Kutluboğa, *Tacü't-terâcim* (nşr. İbrâhîm Sâlih), Beyrut 1412/1992, s. 282-283; Taşköprizâde, *Miftâhu's-sa'ade*, II, 234-241; Temîmî, *et-Tabakâtü's-seniyye*, I, 160-169; *Keşfü'z-zunûn*, I, 46, 164; II, 1415, 1581, 1680; Zürkânî, *Şerhu'z-Zürkânî 'alâ Muvatta' i'l-İmâm Mâlik*, Beyrut 1407/1987, I, 3; İbn Âbidîn, *Mecmû'atü'r-resâ'il*, I, 25; Leknevî, *el-Fevâ'idü'l-behiyye*, s. 225; Serkis, *Mu'cem*, I, 488-489; Ahmed Emîn, *Duha'l-İslâm*, Beyrut 1353/1935, II, 198-203; M. Zâhid Kevserî, *Hüsnü't-tekdât fi şireti'l-İmâm Ebt Yûsuf el-Kâdî*, Kahire 1948; a.mlf., *İhkaqu'l-hak*, Medine 1408/1988, s. 24-26; *Hediyyetü'l-ârifin*, II, 536; Muhammed el-Hudari, *Târîhu't-teşri'i'l-İslâmî*, Kahire 1964, s. 233-234; Sezgin, *GAS*, I, 412, 419-421; Mahmûd Matlûb, *Ebû Yûsuf: hayâtühû ve âşaru-hû ve ârâ'ühû'l-fikhiyye*, Bağdat 1972; J. Schacht, *The Origins of Muhammadan Jurisprudence*, Oxford 1975, s. 301-306; a.mlf., "Abû Yûsuf", *EI*² (İng.), I, 164-165; Muhammed b. Hasan el-Hacvî, *el-Fikrû's-sâmî fi târîhi'l-fikhi'l-İslâmî*, Medine 1396/1976, I, 433-435; M. Ebû Zehre, *Uşûlû'l-fıkh*, Kahire, ts. (Dârü'l-Fikrî'l-Arabî), s. 310-311; W. Montgomery Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri* (trc. E. Ruhi Fiğlalı), Ankara 1981, s. 356; Mustafa eş-Şek'a, *el-İmâmü'l-A'zam Ebû Hânîfe en-Nu'mân*, Beyrut 1403/1983, I, 205-218; İsmâ Muhammed Şebârû, *el-Kadâ' ve'l-kuğât fi'l-İslâm: el-aşrû'l-Abbâsî*, Beyrut 1983, s. 233-241; C. de Vaux, *Les Penseurs de l'Islam*, Paris 1921-26 — 1984, III, 306-313; Subhî Mahmesânî, *el-Mücâhidûn fi'l-hak*, Beyrut 1985, s. 71-102; a.mlf., "Kâdî kuğâtî Bağdâd ve eşeruhû fi'l-fikhi'l-İslâmî", *MMİDm*, sy. 40 (1965), s. 118-136; Saffet Köse, *İslâm Hukukunda Kanuna Karşı Hile* (doktora tezi, 1994), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 25-27; Zafar Ishaq Ansari, "An Early Discussion on Islamic Jurisprudence: Some Notes on 'al-Radd 'alâ Siyar al-Awzâ'i", *Islamic Perspectives* (ed. Khursid Ahmad — Zafar Ishaq Ansari), Leicester 1979, s. 147-167; Muhammed Necâtullah Sıdkî, "el-Fikrû'l-iktisâdî li-Ebî Yûsuf" (trc. Ridvân Ahmed Fellâhî), *Mecelletü Ebhâşî'l-iktisâdî'l-İslâmî*, II/2, Cidde 1985, s. 67-87; Ali Hüsnî el-Harpû-tî, "el-Ĥarâc li-Ebî Yûsuf", *Tî*, IV, 602-605; Kasım Kufralı, "Ebû Yûsuf", *İA*, IV, 59-60.

EBÜ YÛSUF el-KAZVİNİ

(أبو يوسف القزويني)

Ebû Yûsuf Abdüsselâm
b. Muhammed b. Yûsuf
b. Bündâr el-Kazvînî
(ö. 488/1095)

Mu'tezile kelâmcısı
ve tefsir âlimi.

Muhtemelen 391 (1001) yılında Kazvin'de doğdu. Dedelerinden birine nisbetle İbn Bündâr diye de anılır. Babası Muhammed ve amcası İbrâhîm'in yanında öğrenime başladı. Daha sonra Rey şehrine giderek ünlü Mu'tezile âlimi Kâdî Abdülcebâr'dan kelâm okudu ve onun tesirinde kalıp akaidde Mu'tezile, fıkıhta Zeydiyye mezhebinin benimsedi. Gençlik yıllarında Hemedan, İsfahan, Harran, Âmid (Diyarbakır), Dimaşk, Trablus, Bağdat, Mısır gibi belli başlı kültür merkezlerini dolaşarak birçok ilim adamıyla görüştü. Hemedan'da Ebû Tâhir b. Seleme, İsfahan'da Ebû Nuaym el-İsfahânî, Harran'da Ebû'l-Kâsım ez-Zeydî, Trablus'ta İbnü'l-Berrâc onun faydalandığı âlimlerden bazılarıdır. Bu seyahatleri esnasında daha çok Bağdat, Trablus ve özellikle Mısır'da ikamet etti. Kırk yıl kaldığı Mısır'da, içinde altmış ayrı bilgene ait tefsir kitaplarının bulunduğu zengin bir kütüphaneye kurdu; daha sonra büyük bir kısmını yanına alıp Bağdat'a döndü ve buraya yerleşti. Bağdat'ta Selçuklu Veziri Nizâmülmülk'ün huzuruna çıkarak ona Mısır'dan getirdiği değerli kitaplar hediye etti. Vezirin yanında bulunan Hanbelî âlimlerinden Rızkullah b. Abdülvehhâb et-Temîmî ile tanıştı. Gazâlî de kendisiyle görüşüp sohbetine katılanlardandır. Kaynaklarda "kâdî" unvanıyla anılması kadılık yaptığına dair bir işaret sayılabilirse de üstlendiği görevler ve ilmî faaliyetleri hakkında yeterli bilgi yoktur. Tercih edilen görüşe göre 14 Zilkade 488 (15 Kasım 1095) tarihinde Bağdat'ta vefat etti ve Ebû Hanîfe'nin kabri yanındaki Hayzûrân Mezarlığı'na defnedildi.

Kaynaklarda zâhid, müttaki, hitabeti güçlü ve zeki bir âlim olarak tanıtılan Ebû Yûsuf el-Kazvînî aynı zamanda "al-lâme" unvanıyla da anılır. Bu husus, onun devrinin ileri gelen âlimlerinden biri olduğunu gösterir. Nitekim V. (XI.) yüzyılda Mu'tezile'nin reisi ve en önemli savunucusu olduğunda ittifak vardır. Bu

nunla birlikte Mu'tezile'nin tabakat kitaplarında kendisinden söz edilmediği gibi kelâm ilmine dair ne tür eserler yazdığı da bilinmemektedir. Ebû Yûsuf çocukluk döneminde hadis dinleyip daha sonra rivayet edenlerdendir. Muhaddis Ebû Hâtîm er-Râzî'ye ait büyük bir hadis cüzünü dinleyip nakletmiştir. Bir Mu'tezile kelâmcısı olmasına rağmen hadisle ilgilenmesi dikkat çekicidir. Onun asıl meşhur olduğu ilim dalı ise tefsirdir. 300, 400 veya 700 cilt (cüz) olduğu nakledilen *Ĥadâ'ıku zâtü behce* adlı tefsiri, diğer tefsirlerde bulunmayan bazı bilgileri ihtiva etmesi bakımından son derece faydalı bir kitap olarak nitelendirilir. Ancak gerek bu tefsire gerekse başka bir eserine bugüne kadar rastlanmamıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

Abdülkerîm b. Muhammed er-Râfî, *et-Tedvîn fi zikri ehli'l-ilm bi-Kazvîn*, Süleymaniye Ktp., Lâleli, nr. 2010, vr. 245*; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, 253; Zehebî, *A'lamü'n-nübelâ*, XVIII, 616-620; a.mlf., *Tezkiretül-huffâz*, III, 1208; Safedî, *el-Vâfî*, XVIII, 433; Sübkî, *Tabakât*, V, 121-122; Kureşî, *el-Cevâhirü'l-muğiyye*, II, 421; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, IV, 11-12; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, V, 156; Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, I, 302; *Keşfü'z-zunûn*, I, 634; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, III, 385; *Hediyyetü'l-ârifin*, I, 569; Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-müfessirîn*, I, 283-284.

EBÜ YÛSUF el-MANSÛR

(أبو يوسف المنصور)

Ebû Yûsuf el-Mansûr-Billâh
Ya'kûb b. Yûsuf
b. Abdilmü'min el-Muvahhidî
(ö. 595/1199)

Muvahhidler Devleti hükümdarı
(1184-1199).

4 Rebülevvel 554'te (26 Mart 1159) Merakeş'te veya Kasrülkebîr'de doğdu. Babası Yûsuf b. Abdilmü'min onun eğitim ve öğretimiyle yakından ilgilendi. Babasının 18 Rebü'lâhîr 580 (29 Temmuz 1184) tarihinde Endülü's'te İspanyollar'la yaptığı savaşta şehid düşmesi üzerine 1 Cemâziyelevvel (10 Ağustos) günü "emîr-ül-mü'minîn" unvanıyla tahta geçti. Başlangıçta kendi ailesinden bazılarının muhalefetiyle karşılaştıysa da muhaliflerini susturmayı başardı.

Ebû Yûsuf tahta geçtiği sırada, Murâbitlar'a tâbi olarak önce Belensiye (Valencia) ve Kurtuba'da, daha sonra el-Cüzürü's-Şarkıyye'de (bugünkü Balear takı-